

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שביעי - שמיני

ברכת המזון

סוגיה טז: נוסח ברכת המזון

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה טז: נוסח ברכת המזון

***

רקע

ברכת המזון היא מצוה מהתורה, והגמ' דורשת מפסוקים את הנוסח הראוי לה. נשאלת השאלה אם נוסח הברכה מהתורה או שהוא מדרבנן ודרשת הפסוקים היא אסמכתא בעלמא.

מקורות

א. גמ' מח :- מט. "אמר רב נחמן משה תקן לישראל... צריכה שתי מלכיות לבר מדידה"

ב. מזון, ארץ ובנין ירושלים - החיוב מהתורה

רי"ף לה :, "אמ' רב נחמן משה תיקן... כנגד הרוגי ביתר"

רא"ש סי' כב, " ... ולכך סמכוה אצל בונה ירושלים"

רא"ה ד"ה הטוב והמטיב ביבנה תקנוה

תוס' טז. ד"ה וחותרם [להבנת התוס' יש ללמוד : גמ' "והתניא הפועלים... בברכת הארץ", ורש"י ד"ה וכוללין]

רמב"ם הל' ברכות פ"א ה"א, פ"ב ה"א

ג. ברית ותורה

תוס' כ : ד"ה נשים

רשב"א ד"ה רב

רא"ה ד"ה והפוחת לא יפחות

רמב"ם הל' ברכות פ"ב ה"ג

ד. נוסח ברכת בנין ירושלים בשבת

רש"י ד"ה ובשבת מתחיל בנחמה

תוס' ד"ה מתחיל

רי"ף לה :, "תנו רבנן סדר ברכת המזון... מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים"

תלמידי רבינו יונה ד"ה ובשבת

רמב"ם הל' ברכות פ"ב הל' ד-ו

ה. ברכת הטוב והמטיב

תוס' ד"ה לומר

תלמידי רבינו יונה לו. ד"ה ואידי, רב, ובכאן

רמב"ם הל' ברכות פ"ב הל' ז-ח

ו. שו"ע סי' קפז סע' א-ד, ומשנה ברורה

סי' קפח סע' א-ה, ומשנה ברורה

סי' קפט, ומשנה ברורה

רא"ה ד"ה הטוב והמטיב ביבנה תקנוה

הטוב והמטיב ביבנה תקנוה. פירוש, והיא דרבנן והשאר דאורייתא. ותקנוה בברכת המזון, לפי שכלה הודאה תקנו בסופה גם כן הטוב והמטיב שהיא הודאה, כנגד הרוגי ביתר שנתנו לקבורה. פירוש, ותימה דהא קיימא לן ברכת המזון דאורייתא והני[כי אמרינן דמשה ויהושע ודוד ושלמה תקנום, וכי תימא כי אמרינן אנן דאינהו תקנוה מטבע שלה אמרינן דתקון אבל ברכת המזון גופה דאורייתא, והרי תפלה דעקרה דאורייתא כדאמרינן ולעבדו בכל לבבכם זו תפלה, ומשום דמטבע שלה דרבנן אמרינן בכל דוכתא בכלהו דינה דתפלה דרבנן, הכי נמי נימא דברכת המזון דרבנן כיון דרבנן תקנו מטבע שלה, איכא למימר דתפלה אין לה עיקר מן התורה במטבע שלה כלל אלא כל דהוא מודה כלל סגי ולית לה משום נוסח, הלכך האי תפלה בהאי נוסחא ודאי דרבנן היא, אבל ברכת המזון יש לה קצת נוסח מן התורה שהוא צריך לברך על מזונות ולהזכירו כדכתיב ואכלת ושבעת וברכת ולהזכיר הארץ וירושלם כדכתיב על הארץ הטובה ודרשינן ליה לירושלם מלשון הטובה, אשתכח דכלהו בקרא בהדיא, ואין צריך לומר בית המקדש שיבנה במהרה בימינו. אשתכח דברכת המזון כלה דאורייתא, שהרי נוסח זה שלנו אינו אלא דברים אלו, ובודאי אי אמרינהו באנפי אחרינא נפיק.

ר ש ב " א ד " ה ר ב

רב לא הוה אמר לא ברית ולא תורה, ברית לפי שאינה בנשים, תורה לפי שאינה לא בנשים ולא בעבדים. כלומר, וכדי שלא יתקנו שתי מטבעות אינו מזכיר אפילו באנשים. והקשה הראב"ד ז"ל, אם כן אפילו הארץ לא יזכיר לפי שאינה בעבדים, ואם יאמר שהנחלת את ישראל אנו נוחלים הארץ והעבדים מודים עליה? ! ומסתברא שזו אינה קושיא דברית ותורה אינה דבר תורה, והילכך טבעו חכמים מטבע אחת לאנשים ומטבע אחת לנשים ומטבע אחת לבעבדים, אבל ברכת הארץ שהיא דאורייתא לא חלקה תורה. וטעמא נמי איכא, דכלהו נהנין בנחלת הארץ ושבעין מטובה ומפירותיה, והילכך אומר שהנחלת את ישראל והוא מודה בה מפני שהכל נהנין בה.

רא"ה ד"ה והפוחת לא יפחות

והפוחת לא יפחות מאחת... וכל שאינו אומר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבנין ירושלים לא יצא ידי חובתו. פירוש, כל הני לאו לעכובא מדלא קבעום בברכת מעין שלש, אלא לכתחלה ולמצוה קאמר. ואף על גבי דתני לא יצא ידי חובתו, לא יצא כראוי קאמר, וכדאמרינן כל מי שלא אמר בפסח שלשה דברים לא יצא ידי חובתו, ולא לגמרי קאמרינן אלא כלומר לא יצא כראוי ואי לא אמרינהו לא הדר. וכדאמרינן לקמן גבי רב חסדא דלא אמר ברית ותורה ומלכות וזקפיה רב ששת לחוטמיה עליה כחויא ולא אהדריה.

הסבר הסוגיה

אמר רב נחמן: משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים... [גמ' מח:]
תנו רבנן, מנין לברכת המזון מן התורה? שנאמר 'ואכלת ושבעת וברכת', 'וברכת' זו ברכת הזן... 'על הארץ' זו ברכת הארץ, 'הטובה' זו בונה ירושלים.

[תוספתא פ"ו, מובאת בגמ' מח:]

הגמ' מביאה ברייתא ומימרא סותרות לגבי נוסח ברכת המזון מהתורה. הברייתא מביאה מקור מהפסוקים לאמירת ברכת הזן, ברכת הארץ ובונה ירושלים - משמע שחייבים לאומרן מהתורה. ואילו רב נחמן אומר שהברכות הללו נתקנו על ידי משה, יהושע, דוד ושלמה - משמע שהן מדרבנן.

נחלקו הראשונים בשאלה זו: הרי"ף [לה:] והרמב"ם [פ"ב ה"א] מצטטים את דברי רב נחמן, שמשה, יהושע, דוד ושלמה תיקנו את הברכות, ואינם מצטטים את דרשת הפסוקים המובאת בברייתא, משמע שלדעתם הפסוקים שהברייתא מביאה אינם מקור לחיוב מהתורה אלא אסמכתא בעלמא. מהתורה אין נוסח מוגדר לברכת המזון, ומשה, יהושע, דוד ושלמה חייבו לברך את הקב"ה על המזון, על הארץ ועל ירושלים והמקדש [הבנה זו מפורשת גם בדברי הרמב"ן (ספר המצוות שורש א אות ט) האומר: "וכן אמרו בברכת המזון שהוא ודאי מן התורה, משה תיקן ברכת הזן יהושע תקן ברכת הארץ שלמה תקן בונה ירושלים. וכולן אין מטבען תורה, אבל נצטוינו מן התורה שנברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו"].

התוס' [טז. ד"ה וחותם], הרא"ש [סי' כב], הרשב"א [ד"ה רב] והרא"ה [ד"ה הטוב והמטיב] חולקים על הרי"ף והרמב"ם, ולדעתם דרשת הברייתא היא דרשה גמורה, ויש חיוב מהתורה לברך את הקב"ה על המזון, על הארץ ועל ירושלים. מדבריהם עולות שתי הבנות בגדרי החיוב: מהתוס' ומהרא"ש¹ משמע שהם סוברים שיש חיוב מהתורה לברך שלוש ברכות - ברכה על מזון, ברכה על הארץ וברכה על ירושלים. מהרא"ה משמע שהחיוב מהתורה הוא לברך ברכה אחת ולהזכיר בה מזון, ארץ וירושלים.

תניא, רבי אליעזר אומר: כל שלא אמר 'ארץ חמדה טובה ורחבה' בברכת הארץ, ומלכות בית דוד בבונה ירושלים, לא יצא ידי חובתו. נחום הזקן אומר: צריך שיזכור בה ברית. רבי יוסי אומר: צריך שיזכור בה תורה. [ברייתא מח:]

הגמ' מביאה ברייתא האומרת שצריך להזכיר בברכת הארץ "ארץ חמדה טובה ורחבה", ולהזכיר בה ברית ותורה, וצריך להזכיר מלכות דוד בברכת "בונה ירושלים". הברייתא מנסחת את החיוב לומר "ארץ חמדה טובה ורחבה" ולהזכיר את מלכות דוד בניסוח אחד ואילו את החיוב לומר ברית ותורה בניסוח שני. לגבי החיוב הראשון אומרת הברייתא: "לא יצא ידי חובתו", ולגבי ברית ותורה אומרת הברייתא: "צריך להזכיר"². המשמעות לכאורה של הניסוח השונה היא שיש הבדל מהותי בין החיוב להזכיר "ארץ חמדה טובה ורחבה" ומלכות דוד לבין החיוב להזכיר ברית ותורה. הזכרת טיב הארץ היא חלק מהותי מברכת הארץ, והזכרת מלכות דוד היא חלק מהותי מבנין ירושלים, ואילו ברית ותורה אינן חלק מהותי מברכת הארץ, אלא הן הזכויות שבזכותן זוכה עם ישראל לנחול את הארץ [על פי

¹ הדיוק מהרא"ש הוא מדבריו: "ולא בעי למימר שלא ברכו אותה ברכה עד דוד ושלמה דהא לקמן דרשינן כולהו מקרא אלא דוד ושלמה תקנו מטבע לפי מה שנתוסף טובה לישראל".

² בדברי ר' אבא [מט.] נאמר "לא יצא ידי חובתו" אף על ברית ותורה, אך הרמב"ם [פ"ב ה"ג] ציטט את לשונם של נחום הזקן ורבי יוסי ולא את לשונו של ר' אבא.

רש"י ד"ה צריך]. ניתן להמשיך כיוון זה ולומר, שהזכרת "ארץ חמדה טובה ורחבה" והזכרת מלכות דוד מעכבות את הברכה, ואילו הזכרת ברית ותורה אינה מעכבת.

אפשרות שונה לחלק בין ההזכרות השונות עולה מהנוסח של ברכה מעין שלוש. בברכה מעין שלוש אומרים "ארץ חמדה טובה ורחבה", אך אין אומרים בה ברית ותורה, ואין מזכירים בה מלכות דוד. החיוב הבסיסי של ברכת המזון הוא "ואכלת ושבעת וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטובה אשר נתן לך" - יש חיוב להודות על הארץ, ויש חיוב להכיר בכך שהארץ היא ארץ טובה. חיוב בסיסי זה מתקיים גם בברכה מעין שלוש, אך החיוב להזכיר את מלכות דוד והחיוב להזכיר ברית ותורה הם תוספות על החיוב הבסיסי, שמקומן בנוסח הארוך של ברכת המזון אך לא בנוסח התמציתי של ברכה מעין שלוש. ניתן לטעון, שכיוון שהזכרת מלכות דוד והזכרת ברית ותורה הן תוספת, הן אינן מעכבות את הברכה.

נחלקו הראשונים בגדרי החיוב לומר הזכרות אלו בברכת המזון. תוס' [כ: ד"ה נשים] מסבירים את הדעה שנשים אינן חייבות בברכת המזון מהתורה בכך ש"נשים ליתנהו לא בברית ולא בתורה". מוכח שלדעתם חיוב אמירת ברית ותורה מהתורה, ואם כך כל שכן יש חיוב מהתורה לומר "ארץ חמדה טובה ורחבה" ומלכות דוד. משמעות הדבר היא שהתוס' דוחים מכל וכל אפשרות לחלק בין ההזכרות השונות. הרשב"א [ד"ה רב] אינו מתייחס לחיוב אמירת "ארץ חמדה טובה ורחבה" אך חולק על התוס' לגבי הזכרת ברית ותורה, ולדעתו חיוב הזכרתן מדרבנן בלבד³.

נחלקו הראשונים אם המשמיט את ההזכרות הללו יוצא ידי חובתו. הטור [סי' קפז] מצטט את אהיו ה"ר יחיאל שמסתפק בכך, ודעתו נוטה שיוצא. הטור חולק עליו ולדעתו הזכרות אלו מעכבות והמשמיטן צריך לחזור ולברך. הרא"ה [ד"ה והפוחת] פוסק שהמשמיט מלכות דוד וברית ותורה יוצא כדיעבד ידי חובת ברכת המזון [הוא מבאר שפירוש לשון הגמ' "לא יצא ידי חובתו" הוא שלא יצא כראוי], ואילו מהרשב"א [לג. ד"ה אלא אימא] עולה שאף המשמיט ברית, צריך לחזור ולברך.

ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה ואומר קדושת היום באמצע. [ברייתא מח:]

הברייתא העוסקת בסדר ברכת המזון מציינת שצריך להזכיר בברכת המזון בשבת את קדושת היום, ובברכת בונה ירושלים "מתחיל בנחמה, ומסיים בנחמה, ואומר קדושת היום באמצע". הרי"ף [לה:] מפרש, שבשבת משנים את כל הנוסח של הברכה. ביום חול פותחים ב"רחם ה' א-להינו על ישראל עמך" וחותמים ב"בונה ירושלים", ובשבת פותחים ב"נחמנו ה' א-להינו בבנין עירך" וחותמים "בא"ה מנחם עמו ישראל בבנין עירך". התוס' [ד"ה מתחיל] מבארים שטעם שיטת הרי"ף הוא שאסור לומר תחנונים בשבת, ולכן מחליפים את "רחם" שהוא לשון תחינה ובקשה בלשון "נחם".

³ הנשמת אדם [כלל מז סק"ג] סובר שחיוב אמירת ברית ותורה מהתורה אף לשיטת הרשב"א, ודברי הרשב"א שברית ותורה אינם דבר תורה הם לשיטת רב ולא להלכה.

רש"י [ד"ה ובשבת] והרמב"ם [פ"ב הל' ד-ה] חולקים על הרי"ף, ולדעתם נוסח הברכה בשבת כנוסח הברכה בחול, וכוונת הברייתא היא שמזכירים את קדושת היום באמצע ברכת "בונה ירושלים". מסבירים התוס' [שם], שאין הבדל בין שני הניסוחים הללו מפני ששניהם לשון תחנונים, ומותר לומר אותם בשבת מפני שאינו מתחנן תחינה פרטית אלא אומר את נוסח הברכה שתיקנו חכמים [הם מביאים מקור מהירושלמי (שבת פט"ו ה"ג [עח:])] להבחנה זו.

פליגי בה אבא יוסי בן דוסתאי ורבנן, חד אמר: הטוב והמטיב צריכה מלכות, וחד אמר: אינה צריכה מלכות, מאן דאמר צריכה מלכות קסבר דרבנן ומאן דאמר אינה צריכה מלכות קסבר דאורייתא. [גמ' מט.]

נחלקו האמוראים במהות ברכת "הטוב והמטיב". יש סוברים שברכה זו היא חלק אינטגרלי מברכת המזון, כלומר שיש בה חובה לברך את הקב"ה על המזון, על הארץ, על ירושלים ועל כל הטובה שהקב"ה גומל לנו, וממילא היא סמוכה לחברותיה ואין בה מלכות⁴. יש סוברים שהיא אינה חלק אינטגרלי מברכת המזון, אלא תיקנו חכמים להזכיר את הרוגי ביתר שניתנו לקבורה, והסמיכו תקנה זו לברכת המזון, ומכיוון שהיא ברכה בפני עצמה אין לה דין של ברכה הסמוכה לחברתה וצריך להזכיר בה מלכות.

נחלקו הראשונים מהו המטבע של ברכת "הטוב והמטיב" למאן דאמר שברכה זו דאורייתא. רש"י [ד"ה ומ"ד אינה צריכה] סובר שאין בברכה זו מלכות אך היא פותחת בברוך, מפני שהיא ברכה קצרה שפתיחתה היא חתימתה. תוס' [ד"ה מאן] חולקים ולדעתם הסובר שחייב הברכה דאורייתא, סובר שמטבע הברכה ככל ברכה הסמוכה לחברתה, שהיא חותמת בברוך ואינה פותחת בברוך⁵.

הגמ' [מט.] מביאה את דברי רבי יוחנן שברכת "הטוב והמטיב" צריכה מלכות, ומסבירה שצריך שתי מלכויות - אחת בשבילה ואחת לברכת בונה ירושלים. מסבירה הגמ' שברכת בונה ירושלים היא ברכה הסמוכה לחברתה, אך כיוון שמזכירים בה מלכות בית דוד "לאו אורח ארעא דלא אמר מלכות שמים". נחלקו הראשונים מדוע אין מזכירים מלכות שמים בברכת בונה ירושלים, אלא מעבירים אותה לברכת "הטוב והמטיב". תלמידי רבינו יונה [לו]. ד"ה ואידין] מפרשים שלא ניתן להזכיר מלכות שמים ב"בונה ירושלים" כדי שלא לדמות מלכות שמים למלכות ארעא. הרשב"א [ד"ה ואידי דאמר] מפרש שלא ניתן להזכיר מלכות שמים בבנין ירושלים מפני שהיא ברכה הסמוכה לחברתה⁶. למסקנת הגמ' אומרים בברכת "הטוב והמטיב" שלוש מלכויות [מלך העולם הא-ל אבינו מלכנו... המלך הטוב והמטיב], אחת

⁴ לשון הגמ': "קסבר [דברכת הטוב והמטיב] דאורייתא", אך אין הכרח לפרש שחייבה מהתורה, שהרי למדנו לעיל שלדעת הרי"ף, הרמב"ם והרמב"ן נוסח כל הברכות מדרבנן, אלא כוונת הגמ' שהיא חלק אינטגרלי מהברכה שחייבה מהתורה.

⁵ עיין לעיל עמ' 268 הסברים שונים של הראשונים מדוע לדידן ברכת "הטוב והמטיב" אינה חותמת בברוך על אף שהיא ברכה ארוכה.

⁶ הרשב"א מביא דוגמאות שיש הזכרת מלכות בברכה הסמוכה לחברתה, ונשאר בכך שהדין צריך תלמוד.

בשבילה, אחת שלא להזכיר מלכות בשר ודם ללא הזכרת מלכות שמים, ואחת נוספת כנגד ברכת הארץ, כדי שלא תישאר ברכה יחידה ללא הזכרת מלכות שמים [ועיין תוס' ד"ה לומר].

סיכום

סוגייתנו עוסקת בנוסח הברכות המרכיבות את ברכת המזון משני כיוונים: א. בחינה אם הן מהתורה. ב. הנוסח של כל ברכה וברכה.

תוס' סוברים שיש חיוב מהתורה לברך שלוש ברכות ויש חיוב מהתורה לומר ברית ותורה בברכת הארץ, ומלכות בית דוד בברכת בונה ירושלים. הרשב"א והרא"ה סוברים שיש חיוב מהתורה לברך ברכה אחת שמוזכרים בה מזון, ארץ ישראל ובנין ירושלים. הם סוברים שהזכרת ברית ותורה אינה מהתורה, והרא"ה אף סובר שההזכרה אינה מעכבת בדיעבד. מהרי"ף, הרמב"ם והרמב"ן משמע שנוסח הברכה מדרבנן.

נוסח ברכת בנין ירושלים: "רחם ה' א-להינו על ישראל עמך, ועל ירושלים עירך... בא"ה בונה ירושלים". מרש"י [ד"ה ובשבת מתחיל בנחמה] ומהרמב"ם [פ"ב ה"ה] משמע שניתן לברך גם: "נחמנו ה' א-להינו בציון עירך... בא"ה מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים". הרי"ף פוסק שבימות החול אומר "רחם" ובשבת אומר "נחמנו".

הגמ' אומרת שאומרים בברכת "הטוב והמטיב" שלוש מלכויות, ותוס' [מו: ד"ה והטוב] מוסיפים שאומרים בה גם שלוש הטבות ["הוא הטיב הוא מטיב הוא יטיב לנו"] ושלוש גמולות ["הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו". תלמידי רבינו יונה (לו. ד"ה רב) אומרים שמקור תוספת זו במדרש]. למרות שלברכה זו נוסח ארוך אין חותמים בה בברוך, או מפני שבמקורה היתה ברכה קצרה, או מפני שהתוספות שלה אינן תוספות בגוף הברכה אלא רק בתארים שבה.

הלכה

השו"ע [סי' קפז סע' ג-ד] פוסק שהמשיט ברית או תורה או מלכות בית דוד צריך לחזור ולברך. המשנה ברורה [סק"ח] מביא את פסק המגן אברהם [סי' קפח סק"ח] שבכל טעות בברכת המזון חוזר לראש הברכה, אך בביאור הלכה [סי' קפח סע' ו ד"ה לראש] הוא נשאר בצריך עיון גדול למעשה⁷. הביאור הלכה [סי' קפז סע' ג ד"ה מחזירין] פוסק שכיוון שיש ראשונים הסוברים, שחיוב אמירת ברית ותורה מדרבנן, אין מחזירים אדם שמסתפק אם אמרן.

השו"ע [סי' קפח סע' ד] פוסק כשיטת רש"י והרמב"ם שניתן לברך את הברכה השלישית גם בנוסח "רחם" וגם בנוסח "נחמנו", אך אין לשנות את נוסח הברכה מחול לשבת. המשנה ברורה [סק"י] מביא את שיטת הגר"א, שהעיקר כשיטת הרי"ף.

⁷ הסבר מחלוקתם בסוגיה הבאה עמ' 301.